

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFIYA

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

NAXÇIVANDA NEOLİT MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ VƏ FORMALAŞMASI

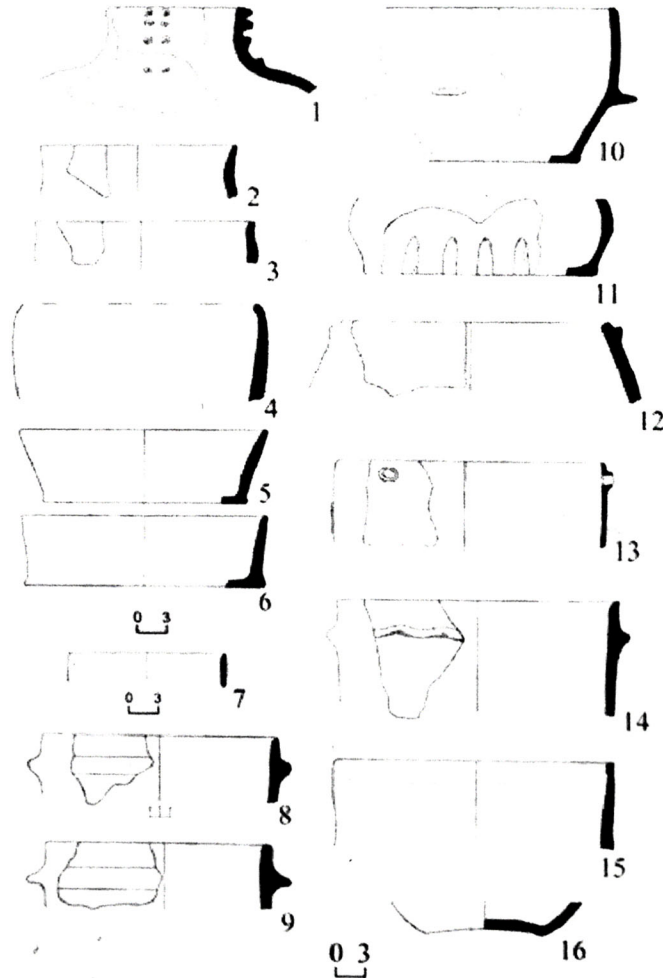
Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı məsələlər tam şəkildə həll olunmamışdır. Bunun başlıca səbəbi Neolit dövrünün erkən mərhələsinə, keramikasız Neolit dövrünə aid abidələrin aşkar olunmamasıdır. Hazırda bəzi tədqiqatçılar Neolit mədəniyyətinin gəlmə olduğunu, digərləri isə yerli zəmində inkişaf etdiyini qeyd edirlər. Neolit yaşayış yerlərinin araşdırılması göstərir ki, Naxçıvanın abidələri özünəməxsus arxitektura və keramika məmulatı ilə Yaxın Şərq ölkələrinin Neolit mədəniyyətindən fərqlənir. Yerli obsidian yataqlarından istifadə, fauna və floranın əsas tərkibinin Cənubi Qafqaz üçün xarakterik olması təsdiq edir ki, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Neolit mədəniyyəti idxal olunmamışdır. Belə hesab edirik ki, Osmantəpə yaşayış yerinin materialları Neolit mədəniyyətinin Mezolit mədəniyyəti əsasında formalaşdığını deməyə imkan verir. Buna əsasən demək olar ki, Azərbaycanın Neolit mədəniyyəti yerli zəmində yaranmış və Yaxın Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, Naxçıvan, Neolit, keramika, obsidian.*

Azərbaycanda aparılan araşdırmalar nəticəsində Neolit dövrünə aid xeyli yaşayış yerinin aşkar olunmasına baxmayaraq Neolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı məsələlər tam şəkildə həll olunmamışdır. Bunun başlıca səbəbi Neolit dövrünün erkən mərhələsinə, keramikasız Neolit dövrünə aid abidələrin aşkar olunmamasıdır. Buna görə də Neolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı qafqazşünas tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər yaranmışdır. Hələ Sovet dövründə Cənubi Qafqazın əkinçi-maldar tayfalarının Şimali Mesopotamiyadan gəlməsi ilə bağlı fikirlər söylənmişdi [7, s. 407]. Bunun başlıca səbəbi Cənubi Qafqaz abidələrində, o cümlədən I Kültəpədə Mesopotamiya mənşəli boyalı keramikanın aşkar olunması idi. Hazırda bəzi tədqiqatçılar yenə də bu fikri davam etdirərək Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit mədəniyyətinin Yaxın Şərq ölkələrindən gəlmə olduğunu iddia edirlər [3, s. 98]. Onlar öz fikirlərini Neolit mədəniyyətinin hazır şəkildə ortaya çıxması ilə əsaslandırırırlar. Hazırda Cənubi Qafqazda keramikalı Neolit dövrünün ən qədim yaşayış yeri I Kültəpə yaşayış yeridir. Karbon analizlər bu yaşayış yerində insanların e.ə. VII minilliyin ikinci yarısında məskunlaşdığını göstərir. I Kültəpədən aşkar olunan fauna və flora qalıqlarının analizi bu dövrdə əkinçilik və maldarlığın artıq formalaşdığını təsdiq edir. Digər tədqiqatçılar isə Neolit mədəniyyətinin yerli Mezolit mədəniyyəti ilə bağlı olması haqqında müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər [11, s. 279-294]. Məsələn burasındadır ki, Cənubi Qafqazla yanaşı Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun bir qisminə də indiyədək Neolit dövrünün erkən mərhələsinə aid yaşayış yerləri aşkar olunmamışdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda Daş dövrünün bütün mərhələləri Paleolit dövründən başlayaraq Mezolit dövrünə qədər ardıcıl şəkildə izlənmişdir. Tədqiqatçıların müəyyən bir qismi belə hesab edir ki, Mezolit dövründə havalar soyuq olduğu üçün insanlar bu bölgəni tərk edərək başqa yerlərə köç etmişlər. Ancaq 2020-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvanda, Şahbuz rayonunun Kükü kəndi yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 2400 m yüksəklikdə yerləşən Osmantəpə abidəsinin aşkar

olunması insanların soyuq iqlimlə mübarizə aparmaq imkanlarının olduğunu göstərir. Belə hesab edirik ki, Neolit mədəniyyətinin erkən mərhələsinin aşkar olunmaması abidələrin kifayət qədər yaxşı tədqiq edilməməsi ilə bağlıdır. Çünki son illər aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunan yeni abidələr Neolit və Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini ardıcıl izləməyə imkan vermişdir. Fikrimizə görə, Yalnız Yaxın Şərq mənşəli boyalı keramika, soyuq iqlim və Neolit mədəniyyətinin hazır şəkildə ortaya çıxması əsasında söylənən fikirlər kifayət qədər tutarlı deyil.

Arxitektura və keramika. Naxçıvanın Neolit yaşayış yerləri arasında I Kültəpə daha geniş tədqiq edilmişdir. I Kültəpənin birinci təbəqəsi üçün yarımqazma tipli evlər, ikinci təbəqəsi üçün isə dairəvi formalı evlər xarakterikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi arxitektura həmçinin bütün Cənubi Qafqazın yaşayış yerləri üçün xarakterikdir. Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərq ölkələrinin Neolit mədəniyyəti üçün düzbucaqlı arxitektura xarakterik olmuşdur. I Kültəpədən aşkar olunmuş keramika məmulatının təhlili də onların Yaxın Şərq qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə çox az bağlı olduğunu göstərir. I Kültəpədən aşkar olunan boyalı keramika məmulatı da istər formasına, istərsə də naxış motivinə görə Yaxın Şərq nümunələrindən fərqlidir [5, s. 26-41]. Lakin tədqiqatçılar boyalı keramikanın müəyyən hissəsinin Yaxın Şərq ölkələrindən gətirildiyini söyləmişdir. Qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın keramika məmulatının çox az bir qismi Yaxın Şərq mənşəlidir. Yaxın Şərq ölkələrindən idxal olunan mallar Naxçıvanın qədim sakinləri ilə Yaxın Şərq ölkələri arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

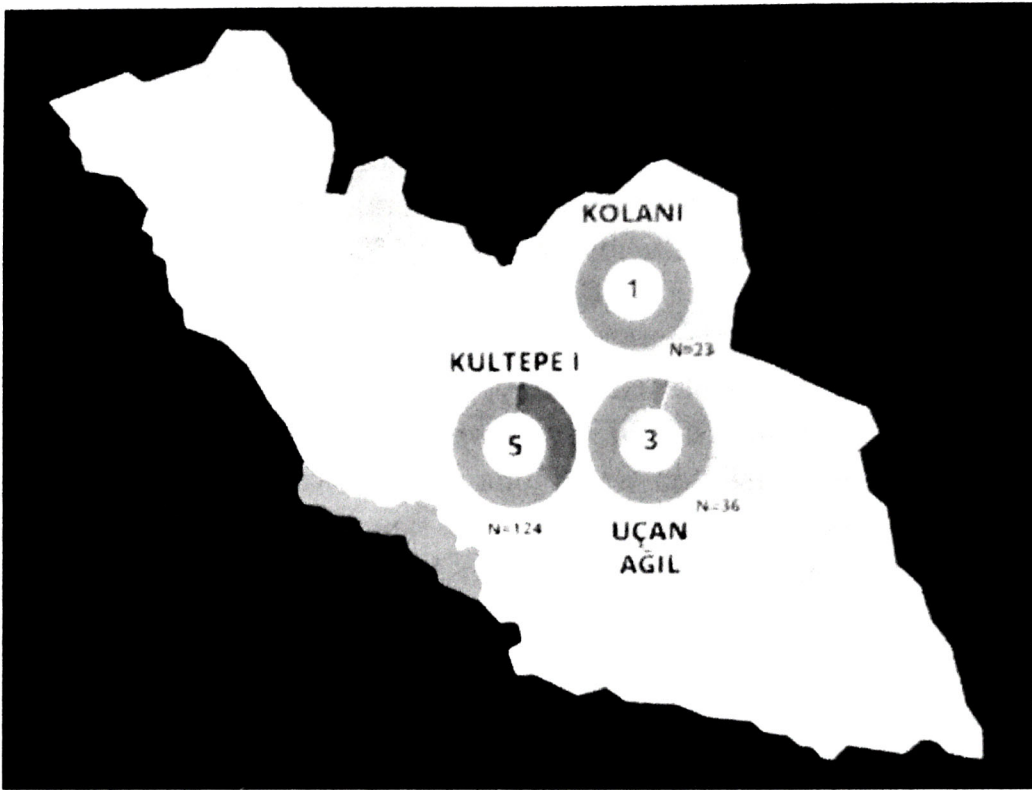

Şəkil 1. I Kültəpə yaşayış yerinin keramikası.

Fauna və flora qalıqları. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin yerli zəmində formalaşdığını təsdiq edən faktlardan biri yaşayış yerlərindən aşkar olunan fauna və flora qalıqlarının yerli olmasıdır. Belə ki, I Kültəpədən aşkar olunan heyvan sümüklərinin analizi xırdabuynuzlu heyvanların maldarlıqda birinci yeri tutduğunu göstərir. Birinci təbəqədəki sümüklərin 85%-i xırdabuynuzlu heyvanlara, 5%-i isə iribuynuzlu heyvanlara aid olmuşdur. İkinci təbəqədə iribuynuzlu heyvanlar sayı 15%-ə çatmış, xırdabuynuzlu heyvanlar isə 80%-ə qədər azalmışdır [12, s. 105]. Göründüyü kimi, azacıq dəyişiklik olmasına baxmayaraq xırdabuynuzlu heyvanlar heyvandarlıqda əsas yer tutmuşdur. Ehtimal ki, bu I Kültəpə sakinlərinin maldarlıqla məşğul olması və həyat tərzinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Xırdabuynuzlu heyvanlar başlıca olaraq keçi (*Capra hircus*) və qoyun (*Ovis aries*) cinslərindən ibarət olmuşdur ki, bu cinslər də yerli fauna üçün xarakterikdir. İribuynuzlu heyvandarlıqda üstünlük təşkil edən *Bos taurus* cinsi də yerli faunada, xüsusilə də Cənubi Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Yabanı heyvan sümükləri arasında aşkar olunan ceyran (*Gazella sp.*), vəhşi keçi (*Capra aegagrus*), boz ayı (*Ursus arctos*) və digər vəhşi heyvan cinsləri də yerli fauna üçün xarakterikdir.

Əkinçilikdə əsasən çılpaq buğda (*Triticum aestivum/durum*), arpa (*Hordeum vulgare*), əmmər (*Triticum turgidum* subsp. *dicoccon*) və mərcimək (*Lens culinaris*) becərilmişdir. Tədqiqatların nəticəsi bu taxıl növlərinin ev şəraitinə uyğunlaşdırıldığını göstərir [12, s. 104-105]. Beləliklə, deyə bilərik ki, qədim Kültəpə sakinlərinin təsərrüfatında əsas yer tutan heyvan və bitki qalıqları yerli olmuşdur.

Obsidian qaynaqları. Arxeoloji araşdırmalar e.ə. VII-VI minillikdə Naxçıvanda köçmə maldarlığın mənimsənildiyini göstərir. Köçmə maldarlığın inkişafı, məhsuldarlığı artırmaq məqsədi ilə yeni otlaqların axtarılması bu dövrdə qədim insanların uzaq məsafələr qət etməsinə və xammal mənbələrini kəşf etməsinə səbəb olmuşdur. E.ə. VII-VI minilliklərdən başlayaraq Göyçə (indiki Sevan) hövzəsinin və Zəngəzur obsidianlarının istifadə olunması da bunu təsdiq edir (şəkil 2). Naxçıvanda və Şimal-Qərbi İranda obsidian yataqları olmadığından I Kültəpə sakinləri başlıca olaraq Zəngəzur (60%) və Göyçə hövzəsində yerləşən Göyhasar (39%) obsidianından istifadə etmişdir (şəkil 2). Digər yataqların obsidianları olduqca azdır [1, s. 17-19]. Osmantəpə yaşayış yeri obsidianlarının əksəriyyəti (97,8%) Zəngəzur yataqlarındandır. Göyhasar obsidianı, həmçinin Qarabağda Çalağantəpə və Töyrətəpə yaşayış yerlərində üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, I Kültəpə yaşayış yeri Göyçə obsidianından istifadəyə görə Cənubi Qafqazda dominant mövqeyə malikdir, bu isə Kültəpə sakinlərinin yataqlarla birbaşa əlaqə saxladığını göstərir. Zəngəzur və Göyhasarın obsidian yataqları Eneolit dövründə də geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, Naxçıvantəpədə Zəngəzur obsidianı 42%, Göyhasar obsidianı isə 37%-dir (şəkil 3). Ovçulartəpəsi yaşayış yerində isə obsidianın 74% Göyhasardan, 13%-i isə Zəngəzurdan gətirilmişdir. Urmiya hövzəsinin yaşayış yerləri başlıca olaraq (95%) Zəngəzur obsidianından istifadə etmişdir [10, s. 1956-1965]. Şübhəsiz ki, obsidian mənbələrinin istismar edilməsi regionlararası əlaqələrin yaranmasında müəyyən rol oynamışdır. Qeyd etmək istəyirik ki, Yaxın Şərq, o cümlədən Mesopotamiya ölkələrində başlıca olaraq Şərqi Anadolu obsidianı istifadə olunmuşdur [9, s. 301]. Urmiya hövzəsində yalnız e.ə. VI minillikdən başlayaraq Cənubi Qafqaz obsidianı istifadə olunmağa başlamışdır [9, s. 310]. Ancaq Naxçıvan yaşayış yerlərində başlıca olaraq Cənubi Qafqaz obsidianı istifadə olunmuşdur.

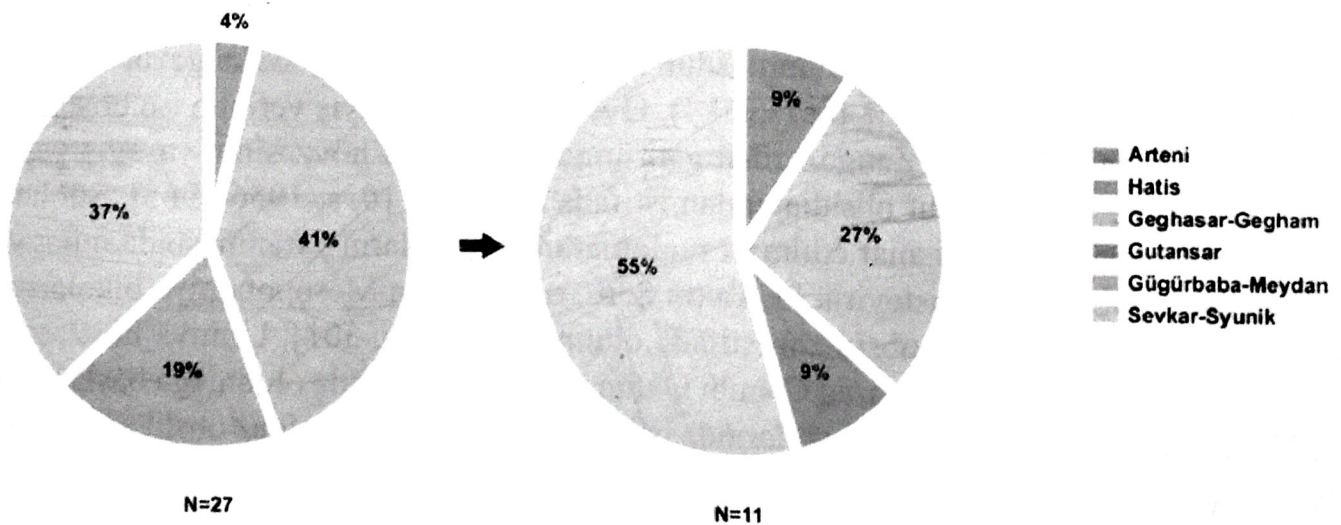

Şəkil 2. Kültəpə, Kolanı və Uçan Ağıl obsidianlarının analizinin nəticələri.

Dağ-mədən işi və metal işləmə. I Kültəpə yaşayış yerinin ikinci təbəqəsində dağ-mədən alətlərinin və metal əşyaların aşkar olunması bu təsərrüfat sahəsinin qədim Kültəpə sakinlərinin həyatında müəyyən yer tutduğunu göstərir [2, s. 58-78]. Duzdağdan da aşkar olunan dağ-mədən alətləri [13, s. 229-244] də mədənciliyin Naxçıvanda qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, I Kültəpə yaşayış yerinin ikinci təbəqəsində yeddi metal əşyanın qalığı aşkar olunmuşdur [2, s. 78]. Bu metal əşyaların əksəriyyəti mislə digər metalların qarışığından hazırlanmışdır. Lakin, forması məlum olmayan metal əşyalardan birinin tərkibində 0,4% mərgümüş vardır [4, s. 31]. Digər əşya, mis burğu, mis-mıшыak-nikel qarışığından hazırlanmışdır [4, s. 32]. Tədqiqatçıların fikrinə görə mis-nikel ərintisindən hazırlanmış əşyalar cənub ölkələri üçün xarakterikdir. Onlar ya idxal olunmuş, ya da idxal olunmuş xammal əsasında hazırlanmışdır [6, s. 23].

Occupation layer 2 (4720-4530 cal. BC)

Occupation layer 1 (4600-4400 cal. BC)

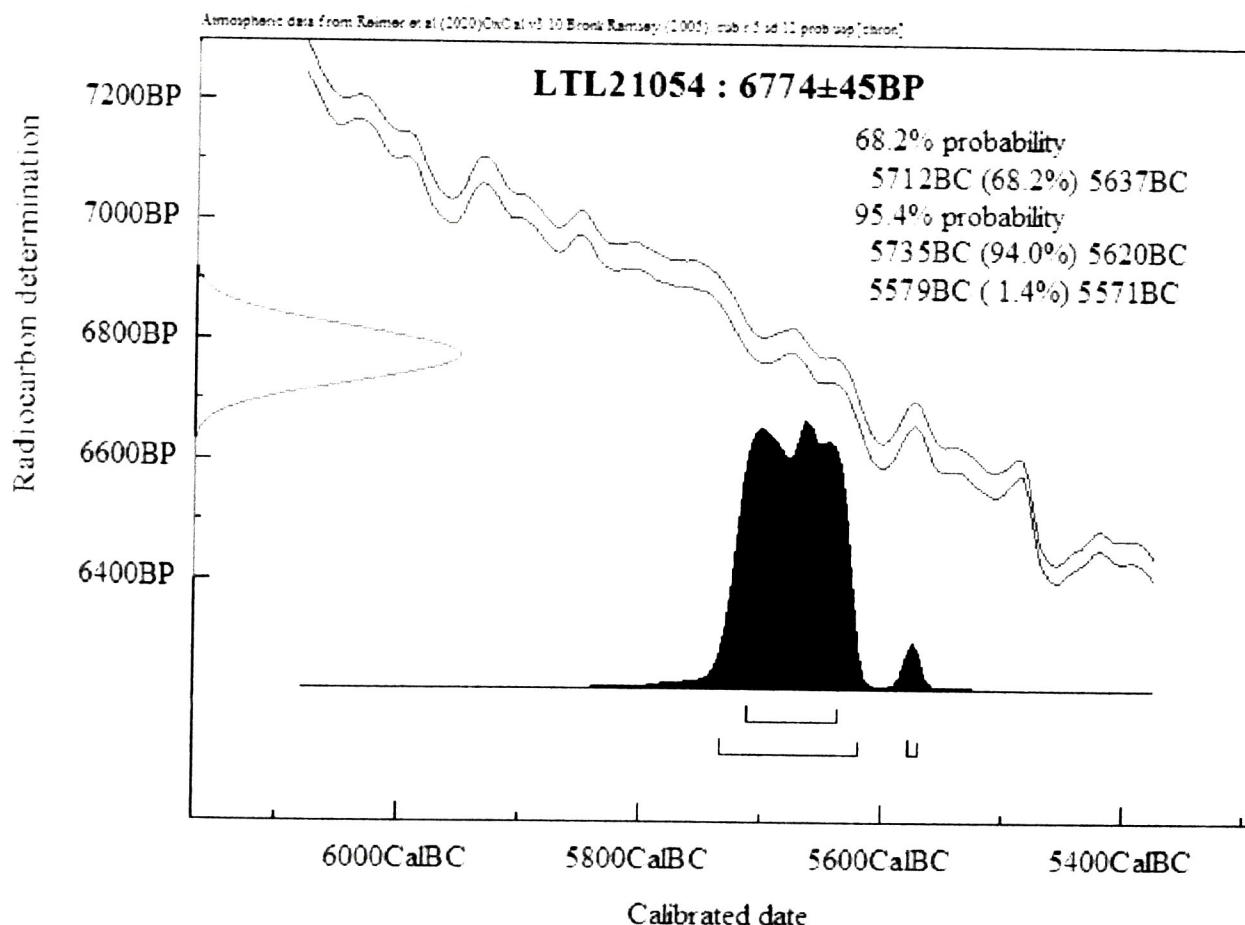

Şəkil 3. Naxçıvantəpə obsidianlarının analizinin nəticələri.

İ.R.Səlimxanovun fikrinə görə, o dövrdə insanlar nikellə hələ tanış deyildilər, lakin nikelli metalın bəzi xüsusiyyətləri onlara məlum idi. Ehtimal ki, qədim metallurq əritmə ocağına nikel filizini də əlavə etmişdir [8, s. 58]. I Kültəpənin mis-arsen ərintisindən hazırlanmış əşyaların idxal malı olaraq inkişaf etmiş Yaxın Şərq ölkələrindən gətirildiyini güman etmək olmaz. Çünki, mis-arsen ərintisindən hazırlanmış əşyalar Yaxın Şərq ölkələri üçün xarakterik deyil.

Osmantəpə yaşayış yeri. Yaşayış yerindən aşkar olunan alətlərin tədqiqi göstərir ki, bəzi alətlər çoxfunksiyalı olmuşdur. Əmək alətlərinin bənzərləri Mezolit və Erkən Neolit dövrü abidələrindən məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, qısa saplaqlı ərsinlərin bənzərləri Cənubi Qafqazın Son Neolit dövrü abidələrindən məlum deyil. Əmək alətlərinin tipoloji analizinə əsasən demək olar ki, Osmantəpənin qədim sakinləri başlıca olaraq maldarlıq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Lakin oraq dişləri və keramika məmulatı istehsal təsərrüfatının mövcud olduğunu təsdiq edir.

Osmantəpə yaşayış yerinin tədqiqi Naxçıvanın qədim sakinlərinin hansı yollarla obsidian yataqlarına doğru getdiyini də dəqiqləşdirməyə imkan verir. Obsidian alətlərin mikroskopik tədqiqi bu yaşayış yerinin obsidianın daşınmasında keçici yaşayış yeri kimi deyil, həmçinin insanların burada müəyyən müddət yaşadığını göstərir. Demək olar ki, Osmantəpə yaşayış yerinin materialları Mezolitdən Neolitə keçid dövrünü əks etdirir. Araşdırmalar obsidian alətlərin hazırlanmasında başlıca olaraq Göyçə və Zəngəzur obsidianından istifadə olunduğunu göstərir ki, bu da Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda keramikalı Neolitə yerli zəmində inkişaf etdiyini təsdiq edir. Osmantəpədə keramika məmulatının azlığı keramikalı Neolit dövrünün yeni başladığını göstərir. Yaşayış yerinin üst təbəqəsindən götürülən ağac kömürünün analizi e.ə. 5735-5600-ci ili göstərmişdir (şəkil 4). Lakin arxeoloji materialların təhlilinə əsaslanaraq yaşayış yerini e. ə. 9500-7500-cü illərə aid etmək olar.

Şəkil 4. Osmantəpədən götürülən kömür analizinin nəticəsi.

Nəticə. Neolit yaşayış yerlərinin araşdırılması göstərir ki, Naxçıvanın abidələri özünəməxsus arxitektura və keramika məmulatı ilə Yaxın Şərq ölkələrinin Neolit mədəniyyətindən fərqlənir. Yerli obsidian yataqlarından istifadə, fauna və floranın əsas tərkibinin Cənubi Qafqaz üçün xarakterik olması təsdiq edir ki, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Neolit mədəniyyəti idxal olunmamışdır. Belə hesab edirik ki, Osmantəpə yaşayış yerinin materialları Neolit mədəniyyətinin Mezolit mədəniyyəti əsasında formalaşdığını deməyə imkan verir. Buna əsasən demək olar ki, Azərbaycanın Neolit mədəniyyəti yerli zəmində yaranmış və Yaxın Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir. Şübhə etmirik ki, gələcək tədqiqatlar zamanı Azərbaycanın Neolit mədəniyyətinin yerli zəmində inkişafını təsdiq edən yeni faktlar aşkar olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 104 s.
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
3. Ахундов Т.И. Неолит Южного Кавказа // *Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts), proceedings of the international conference (St. Petersburg, november 18-22, 2019)*. St. Petersburg, 2019, с. 97-100.
4. Бахшалиев В. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
5. Бахшалиев В.Б., Маро К., Реми Б., Кулиева З. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе / *Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age*. Баку: Институт археологии и этнографии, 2017, с. 26-41.
6. Махмудов Ф.А., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. К древней металлургии Кавказа // *Советская археология*, 1968, № 4, с. 16-26.
7. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. Москва-Ленинград: Наука, 1964, 468 с.
8. Селимханов И.Р. Разгаданные секреты древней бронзы. Москва: Наука, 1970, 78 с.
9. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M.D., Eskandari N., Khazaee M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // *Journal of Archaeological Science*, 2013, No. 40/4, p. 1956-1965.
10. Nishiaki Y., Guliyev F., Kadowaki S. Chronological contexts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elemxanlı Tepe, Azerbaijan // *American Journal of Archaeology*, 2015, No. 119/3, p. 279-294.
11. Marro C., Bakhshaliyev V., Berthon R., Thomalsky J. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kültepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018) // *Paléorient*, 2019, v. 45/1, p. 81-113.
12. Marro C., Bakhshaliyev V., Severine S., Aliyev N. Archaeological Investigations on the Salt Mine of Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan) // *TUBA-AR*, 2010, v. 13, p. 229-245.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Veli Bakhshalyiev

GENESIS AND FORMATION OF NEOLITHIC CULTURE OF NAKHCHIVAN

Issues related to the genesis of the Neolithic culture of Azerbaijan, including Nakhchivan, are not adequately resolved. The main reason for this is that monuments of the early period, a ceramic Neolithic, still have not been identified. Some researchers suggest that Neolithic culture is brought in, while others believe it is developed on local soil. A study of the Neolithic monuments of Nakhchivan shows that they differ in their peculiar architecture and ceramic products from the cultures of Middle Eastern countries. The use of local obsidian, the main composition of fauna and flora, which are characteristic of the South Caucasus, claims that the Neolithic culture of Azerbaijan, including Nakhchivan, has not been brought. We believe that the settlement materials allow us to conclude that Neolithic culture was formed based on Mesolithic culture. On this basis, it can be said that the Neolithic culture of Azerbaijan appeared on local soil and developed with close cultural and economic contacts with Middle Eastern countries.

Keywords: *Azerbaijan, South Caucasus, Nakhchivan, Neolithic, ceramics, obsidian.*

Вели Бахшалиев

ГЕНЕЗИС И ФОРМИРОВАНИЕ НЕОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НАХЧЫВАНА

Вопросы, связанные с генезисом неолитической культуры Азербайджана, в том числе и Нахчывана, не разрешены должным образом. Основной причиной этого является то, что памятники раннего периода, некерамического неолита, до сих пор не выявлены. В настоящее время некоторые исследователи предполагают, что неолитическая культура была импортирована, а другие считают, что она развивалась на местной почве. Исследование неолитических памятников Нахчывана показывает, что они отличаются от культур ближневосточных стран своеобразной архитектурой и керамическими изделиями. Использование местного обсидиана, основной состав фауны и флоры, которые характерны для Южного Кавказа утверждают, что неолитическая культура Азербайджана, в том числе и Нахчывана, не импортирована. Считаем, что материалы поселения позволяют сделать вывод, что неолитическая культура формировалась на базе мезолитической культуры. На этой основе можно сказать, что неолитическая культура Азербайджана появилась на местной почве и развивалась в тесном культурно-экономическом контакте с ближневосточными странами.

Ключевые слова: *Азербайджан, Южный Кавказ, Нахчыван, неолит, керамика, обсидиан.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 25.08.2021

Son variant 16.09.2021